

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик початкової освіти

Дипломна робота магістра

з теми: **ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ДІТЕЙ**

Виконала: студентка 2 курсу магістратури
PO1-M20 групи
спеціальності 013 Початкова освіта
Сухар Вікторія Олександрівна

Керівник: Горбатюк О. В.,
кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри педагогіки та
управління навчальним закладом

Рецензент: Мелекесцева Н. В.,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
теорії та методик початкової освіти

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ	7
1.1 Громадянська освіта як пріоритетний напрям розвитку освіти в Україні	7
1.2 Сутність громадянської компетентності, її структура	11
1.3 Потенціал сучасного змісту початкової освіти у формуванні громадянської компетентності	17
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА ОСНОВІ ТВОРІВ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ АВТОРІВ	25
2.1 Аналіз змісту шкільних підручників із читання щодо здійснення громадянської освіти молодших школярів	25
2.2 Сучасна українська література для дітей як засіб формування громадянської компетентності	31
2.3 Організація, зміст і перевірка ефективності експериментального дослідження.....	40
ВИСНОВКИ	57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	61
ДОДАТКИ	69

ВСТУП

Важливим завданням сучасної початкової освіти в Україні є створення належних умов для формування молодшого школяра як особистості, громадянина, для якого демократичне громадянське суспільство є осередком розкриття творчих можливостей, задоволення особистих та суспільних інтересів. Реалізація цього завдання буде здійснюватися у процесі формування громадянської компетентності.

У Концепції Нової української школи громадянська компетентність визначена як ключова, яка передбачає оволодіння учнями усіма формами поведінки, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті, в сім'ї, на роботі; уміння працювати з іншими на результат, попереджати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; повагу до закону, дотримання прав людини і підтримка соціокультурного різноманіття.

Проблемі формування громадянської компетентності особистості присвятили низку наукових праць такі дослідники, як-от: Р. Арцишевський, Т. Бакка, П. Вербицька, О. Кучер, Т. Ладиченко, А. Нікітін, В. Оржеховський, О. Охредько, О. Пометун, С. Позняк, С. Рябов, К. Чорна та інші (становлення й розвиток громадянської освіти як спеціалізованої галузі освіти щодо формування громадянської компетентності); М. Боришевський, Г. Гревцева, З. Возна, Л. Корінна Р. Мохнюк, О. Муляр, М. Рудь, О. Сухомлинська та інші (чільні категорії громадянської освіти); Т. Ладиченко, Ю. Олексін, О. Пометун, Т. Смагіна, Т. Ремех та інші (сутність та структура громадянської компетентності, шляхи її формування в учнів).

Аналіз педагогічних досліджень свідчить, що значний потенціал у формуванні громадянської компетентності дітей молодшого шкільного віку має сучасна українська література для дітей, що й зумовлює **актуальність** теми дипломної роботи.

Мета дослідження – схарактеризувати особливості формування громадянської компетентності молодших школярів засобами сучасної української літератури для дітей.

Для досягнення окресленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

1) схарактеризувати завдання громадянської освіти в Новій українській школі;

2) з'ясувати сутність поняття «громадянська компетентність», розкрити її структуру, визначити особливості формування громадянської компетентності учнів початкових класів;

3) з'ясувати потенціал сучасної української дитячої літератури для формування громадянської компетентності здобувачів початкової освіти;

4) описати систему роботи з формування громадянської компетентності учнів початкових класів на основі сучасних українських творів для дітей, експериментально перевірити ефективність укладених завдань.

Об'єктом дослідження є процес формування громадянської компетентності учнів початкових класів на уроках літературного читання.

Предмет дослідження – методика формування соціальної компетентності учнів початкових класів у процесі роботи з творами сучасної української літератури для дітей.

Гіпотеза. Громадянська компетентність учнів початкової школи на уроках літературного читання формуватиметься більш ефективно за таких педагогічних умов: урахування компонентів громадянської компетентності; систематичного застосування сучасних українських творів для дітей з метою формування громадянської компетентності; наявності позитивної мотивації в процесі літературного читання.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз і синтез, індукція і дедукція, моделювання, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення, що дало змогу розкрити стан розробки проблеми дослідження, уточнити зміст, структуру та особливості формування громадянської компетентності дітей молодшого шкільного віку; емпіричні: вивчення педагогічного досвіду,

спостереження, тестування, опитування; методи обробки результатів дослідження: групування, статистичні методи; педагогічний експеримент.

Організація дослідження. Експериментальне дослідження здійснювалося на базі 3 класу Кам'янець-Подільської загальноосвітньої школи №8 I-III ступенів (2020-2021 н.р.).

Наукова новизна роботи полягає у спробі пошуків ефективних шляхів формування громадянської компетентності учнів початкових класів у процесі літературного читання.

Практичне значення дипломної роботи: результати дослідження можуть бути використані вчителями початкових класів в освітньому процесі початкової школи, а також здобувачами вищої освіти спеціальності 013 Початкова освіта під час проходження педагогічної практики та написання наукових робіт.

Апробація роботи. Основні положення й результати дослідження апробовано під час участі в міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференціях, студентських конференціях, обговорено на заняттях наукової проблемної групи «Актуальні проблеми методики викладання української та іноземної мови в початкових класах» та на засіданнях кафедри теорії та методик початкової освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2020-2021, 2021-2022 н. р.).

З теми дослідження опубліковано статтю «Література для дітей як засіб формування громадянської компетентності молодших школярів» у збірнику студентських наукових праць (2021).

Структура та зміст роботи. Наукова робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Обсяг роботи – 78 сторінок.

Зміст роботи. У вступі обґрунтовано актуальність теми дипломної роботи, визначено її мету, завдання, об'єкт та предмет, методи наукового дослідження, гіпотезу, новизну, теоретичне й практичне значення отриманих

результатів.

У першому розділі «Теоретичні засади формування громадянської компетентності учнів початкових класів» досліджено завдання громадянської освіти в Україні, розкрито сутність поняття «громадянська компетентність», її структуру, визначено потенціал сучасного змісту початкової освіти у формуванні громадянської компетентності, схарактеризовано особливості формування громадянської компетентності учнів початкових класів.

У другому розділі «Формування громадянської компетентності здобувачів початкової освіти на основі творів сучасних українських авторів» наголошено на можливостях уроків літературного читання для формування громадянської компетентності здобувачів початкової освіти, здійснено аналіз змісту шкільних підручників із читання щодо здійснення громадянської освіти молодших школярів, укладено перелік творів сучасної української літератури для дітей з метою формування громадянської компетентності учнів початкових класів, обґрунтовано результати експериментального дослідження.

У висновках репрезентовано підсумки здійсненого теоретичного й емпіричного дослідження.

ВИСНОВКИ

Сьогодні відбувається активний розвиток демократизації української держави, тому громадянська освіта та виховання є одними із найважливіших завдань, які розв'язує система освіти. У становленні національної демократичної держави однією з передумов є формування соціуму свідомо активних громадян, які дотримуються демократичних цінностей та настанов у своїй поведінці, а також своєю діяльністю продукують громадянські ініціативи та демократичну культуру.

У початкових класах Нової української школи ідеї формування громадянської компетентності молодших школярів особливо актуальні, адже мають на меті формування у дітей знань і уявлень про рідний край, розкривають особливості спілкування людей у родині, в колективі, суспільстві, виховують позитивне ставлення до цінностей і символів української держави, формують гуманну, соціально активну, відповідальну особистість.

У процесі дослідження з'ясовано, що громадянська компетентність є інтегративною характеристикою особистості, що уналежнює певний рівень її готовності до активного здійснення суспільного життя. Сформована громадянська компетентність напряду пов'язана з громадянськістю як духовно-моральною цінністю, світоглядно-психологічною характеристикою людини, зумовленою державною самоідентифікацією, усвідомленням приналежності до конкретної країни.

Громадянська компетентність є сукупністю знань, умінь, навичок, переживань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переконань учня, які допомагають йому зрозуміти своє місце в суспільстві, відповідальність за себе й свої дії, передбачають усвідомлення себе громадянином, відповідальним за країну й готовим реалізовуватися та працювати тут.

Встановлено, що молодший шкільний вік є сенситивним до формування рис громадянськості, оскільки характеризується засвоєнням

загальнолюдських і національних цінностей, усвідомленням власної індивідуальності, становленням громадянської позиції та ціннісних орієнтацій. В учнів початкових класів починає формуватися громадянська ідентичність та відбувається соціалізація особистості.

Формування громадянської компетентності молодших школярів виражається в усвідомленні власної національно-етнічної приналежності, шанобливому ставленні до історії і культури свого народу й представників інших націй, патріотичній самосвідомості.

Аналіз наукових джерел і передового педагогічного досвіду виявив, що громадянську компетентність у початковій школі здебільшого формують у контексті інтегрованого курсу «Я досліджую світ». Проте не менший потенціал у формуванні громадянської компетентності молодших школярів мають уроки літературного читання.

Серед художніх творів, рекомендованих для читання в початковій школі, важливе місце відведено творам сучасних українських дитячих авторів, які вирізняються тематичним і жанровим різноманіттям, новими ідеями та проблематикою. Вважаємо, що сучасна українська література для дітей, спрямована на задоволення читацьких інтересів і очікувань молодшого школяра, є ефективним засобом формування громадянської компетентності в початковій школі.

Сучасна поезія для дітей – різножанрова, характеризується яскравими персонажами, образною мовою, оригінальною фонікою. Інколи їй властиві ще й алогічність, іронічність, метафоричність, ігровий характер, мовні каламбури, астрофічна побудова.

Серед українських дитячих поетів сучасності вирізняються Іван Андрусак, Юрій Бедрик, Василь Голобородько, Михайло Григорів, Галина Кирпа, Оксана Кротюк, Оксана Луцєвська, Галина Малик, Леся Мовчун, Сергій Пантюк, Мар'яна Савка, Роман Скиба, Григорій Фалькович.

Сучасна проза для дітей молодшого шкільного віку представлена здебільшого казками й оповіданнями, пригодницько-фантастичною,

детективною та реалістичною прозою. Реалістичні твори торкаються проблем, з якими стикаються діти в сучасному суспільстві, фантастичні – презентують найрізноманітніші уявні світи, в яких панують закони казкового жанру.

Найвідоміші прозаїки сучасності, що пишуть для дітей: Леся Воронина, Надійка Гербіш, Сашко Дерманський, Андрій Кокотюха, Оксана Луцкевська, Богдана Матіяш, Дзвінка Матіяш, Зірка Мензатюк, Леся Мовчун, Галина Пагутяк, Мар'яна та Тарас Прохаськи, Степан Процюк, Ірен Роздобудько, Володимир Рутківський, Галина Ткачук, Володимир Читай та інші.

Окрему групу прозових творів становлять біографічні тексти, побудовані на розповідях про дитинство видатних людей – письменників, акторів, громадських діячів, спортсменів та інших (Серія «Життя видатних людей»). Біографічні факти з дитинства відомих особистостей переплітаються з авторським вимислом, цитатами з творів, інтерпретаційними коментарями.

Найменшою мірою представлена сучасна українська драматургія для дітей: сучасний юний читач не виявляє інтересу до цього жанру. Однак деякі письменники звертаються до драматичних жанрів і вдало реалізують авторські ідеї та задуми, зокрема це твори для дітей Зірки Мензатюк, Лесі Мовчун, Надії Симчич.

У процесі виконання дипломного дослідження було проведено педагогічний експеримент: на констатувальному етапі експерименту було встановлено рівень сформованості розвитку рівня громадянської компетентності молодших школярів, на етапі формувального експерименту було використано систему роботи з творами сучасних українських авторів для підвищення рівня сформованості громадянської компетентності учнів. Контрольний експеримент дав змогу перевірити ефективність розробленої системи роботи з творами сучасних українських авторів для підвищення рівня сформованості громадянської компетентності учнів.

За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок про

ефективність запропонованої програми щодо формування громадянської компетентності засобами сучасної української літератури для дітей.

З'ясовано, що громадянська компетентність учнів початкової школи на уроках літературного читання формуватиметься більш ефективно за таких педагогічних умов: урахування компонентів громадянської компетентності; систематичного застосування сучасних українських творів для дітей з метою формування громадянської компетентності; наявності позитивної мотивації в процесі літературного читання.

Зауважимо, що формування громадянської компетентності особистості – складний і довготривалий процес. Ці компетентності дитина набуває передусім у сімейному колі: від батьків та інших членів родини.

Отже, питання формування громадянської компетентності молодших школярів є надзвичайно актуальним в умовах сьогодення, і виявляється, насамперед, у готовності захистити незалежність своєї держави, зберегти її суверенітет і цілісність.

Актуальним залишається необхідність виховання у дітей гуманних почуттів: любові до людини, поваги і піклування про неї, доброти, співчуття, милосердя, великодушності тощо. Неможливо уявити справжнього громадянина-патріота, який би не любив своє село чи місто, не шанував батьків, не знав свого родоводу, національних традицій, не відчував єдності з природою, не турбувався про її охорону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арабаджиев Д. Ю., Богомолова Н. М., Мальований М. М. Феномен громадянської ідентичності у свідомості та соціальній активності учнівської молоді (регіональний аспект, потенційний контекст – хортинг) // Теорія і методика хортингу : збірник наукових праць Інституту проблем виховання НАПН України. 2014. Вип. 2. С. 8-13.
2. Бех І. Д., Чорна К. І. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді // Гірська школа Українських Карпат. 2015. № 12-13. С. 26-37.
3. Бібік Н. М. Компетентнісна освіта – від теорії до практики. Київ : Плеяда, 2010. 120 с.
4. Білоус В. Зірка Мензатюк «Таємниця козацької шаблі»: Про пригодницьку повість сучасної української письменниці. Біографія, гра «Упізнай героя», «Допишіть козацькі прислів'я», про замки та фортеці України // Вивчаємо українську мову та літературу. 2018. № 28-29. С. 5-11.
5. Богомолова Н. М. Формування громадянина в системі загальноосвітніх навчальних закладів в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні // Наукові записки Ніжинського державного університету імені М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки, 2014. №4. С. 76-80.
6. Богомолова Н. М. Формування громадянина в системі загальноосвітніх навчальних закладів в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні // Соціально-педагогічна парадигма виховання: сутність та шляхи реалізації : тези доповідей. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. С. 43-44.
7. Боднар Сергій. URL: https://odb.km.ua/?dep=1&dep_up=1584&dep_cur=1585#gsc.tab=0 (дата звернення: 12.11.2020).
8. Боришевський М. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості // Цінності освіти виховання.

Науковометодичний збірник. Київ, 1997. С. 21-25.

9. Бушнєв Ю. С. Громадянськість як інтегральна якість особистості: філософсько-педагогічні запити // Теоретичні питання культури, освіти та виховання. Збірник наукових праць КНЛУ. Київ, 2014. Вип. 50. С. 45-49.

10. Виховуємо людину і громадянина: навч.-метод. посіб. / упоряд. С. Буров. Дрогобич : Відродження, 2006. 127 с.

11. Відмиш Л. І. Система національного виховання: шляхи і засоби реалізації // Виховна робота в школі. 2011. №8. С. 7-10.

12. Гриценчук О. Формування громадянської свідомості (Європейський аспект) // Рідна школа. 2002. № 10. С. 8-9.

13. Громадянська освіта: теорія і методика навчання. Київ : Видавництво ЕТНА-1, 2008. 74 с.

14. Громадянське виховання: нові виклики сучасних реалій в умовах трансформації суспільства: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / уклад.: З. М. Горова, В. В. Косенко; передмова В. В. Косенко. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. 128 с.

15. Державний стандарт початкової освіти // Учитель початкової школи. 2018. № 4 (вкладка). С. 1-16.

16. Доміна В. В. Формування громадянської компетентності молодших школярів у контексті національно-патріотичного виховання: методичний посібник. Хмельницький : ХГПА, 2014. 132 с.

17. Егрешій Б. Д. Громадянське виховання в сучасному вимірі // Сучасні тенденції розвитку науки і освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів: збірник тез доповідей II Всеукраїнської науково-практичної конференції, 17-18 травня 2018 р., Мукачево / Ред.кол. : Т. Д. Щербан (гол.ред.) та ін. Мукачево : Вид-во МДУ, 2018. С. 62-63.

18. Забезпечення формування громадянської компетентності у сучасному змісті шкільної освіти (Підсумковий документ робочої групи з розробки планів і програм проекту «Громадянська освіта – Україна» // Історія в школах України. 2006. № 8. С. 44.

19. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 01.11.2020).
20. Калакура Я. Формування українського патріотизму: історичне та історіографічне підґрунтя // Українознавство. 2008. № 2. С. 222-225.
21. Качак Т. Б. «Дитина і книгочитання» у сучасному світі знань: актуальні проблеми. URL: http://www.urccyl.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=88%3A-&catid=7%3Apubiltsystychni&Itemid=29&lang=uk (дата звернення: 21.03.2021).
22. Качак Т. Б. Література для дітей і дитяче читання у контексті сучасної літературної освіти: літературознавчі та науково-методичні статті, рецензії. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2013. 132 с.
23. Качак Т. Українська література для дітей та юнацтва : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2018. 352 с.
24. Клочек Г. Д. Концепція літературної освіти. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/13508/ (дата звернення: 15.02.2021).
25. Клочек Г. Д. Концепція реформування літературної освіти в середній школі. URL: <http://www2.kspu.kr.ua/blogs/klochek/?p=22> (дата звернення: 15.02.2021).
26. Коберник Г. С. Формування громадянської компетентності школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Випуск 55. 2016. С. 200-207.
27. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 03.12.2020).
28. Кузьменко Ю. В. Роль громадянського виховання у формуванні національно свідомої учнівської молоді // Таврійський вісник освіти. 2013. №2. С. 21-24.
29. Литвин Н. М. Символіка незалежної України // Позакласний час. 2002. С. 30-31.
30. Мала сторінка. URL: <https://mala.storinka.org/> (дата звернення:

18.09.2021).

31. Матящук В. П. Сучасне патріотичне виховання в школах України. Тернопіль : Мандрівець, 2014. 384 с.
32. Мензатюк З. Таємниця козацької шаблі: пригодницька повість. Львів : ВД Старого Лева, 2015. 160 с.
33. Мензатюк З. Український квітник: науково-популярна проза. Київ : Грані-Т, 2010. 64 с.
34. Мензатюк З. Як я руйнувала імперію. Львів: ВД Старого Лева, 2016. 272 с.
35. Михайліченко М. В. Громадянська компетентність майбутніх учителів: навчально-методичний посібник. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. 128 с.
36. Михайліченко М. В. Проект «Громадянська освіта – Україна»: нове у підготовці вчителя // Освіта України. 2007. № 14. С. 4-5.
37. Мудрик О. І. Краєзнавчий матеріал – важливий засіб формування громадянської компетентності // Інновації в початковій освіті: проблеми, перспективи, відповіді на виклики сьогодення: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Полтава, 21-22 березня 2019 р.) / Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 75-77.
38. Начинова О. В., Шпаляренко Ю. А. Умови формування громадянської компетентності молодших школярів із сенсорними порушеннями // Інноваційна педагогіка. Випуск 23. Т. 2. 2020. С. 148-152.
39. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 12.11.2020).
40. Нова українська школа : poradnik dla vchytelja / заг. ред. Н. М. Бібік. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
41. Патріотизм можна «подавати» по-різному: До 65-річчя від дня народження сучасної української письменниці Зірки Мензатюк / Методичні рекомендації бібліотекарям / укладачі Л. Л. Дунай, К. Ю. Кругла; Запорізька

обласна бібліотека для дітей «Юний читач». Запоріжжя, 2019. 25 с.

42. Педрада – портал освітян України навчання. URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/1251-navchayuchi-navchayus-gromadyanska-kompetentnst-vchitelya-ta-uchny> (дата звернення: 21.03.2021).

43. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки // Вісник програм шкільних обмінів. 2005. № 23. С. 18.

44. Пономаренко Л. Виховання громадянськості у молодших школярів // Початкова школа. 2001. №3. С. 17-20.

45. Прасол Д. В. Психологічні аспекти патріотичного виховання молодших школярів у загальноосвітніх навчальних закладах // Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. 2015. № 2 (49), травень. С. 149-151.

46. Путівник з розвитку критичного мислення в учнів початкової школи: методичний посібник для вчителів / автори-укладачі : О. І. Пометун, І. М. Сущенко. Київ, 2017. 96 с.

47. Рацул О. А. Громадянське виховання на сучасному етапі: проблеми становлення та розвитку // Наук. зап. Кіровогр. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Пед. науки. 2002. Вип. 41. С. 131-133.

48. Резніченко З. Забезпечення розвитку громадянської активності учнівської молоді // Педагогічні науки. 2012. Випуск 54. С. 41-45.

49. Рекомендація Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text (дата звернення: 07.12.2020).

50. Сігова А. Г. Формування громадянської компетентності учнів початкових класів // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія «Педагогічні науки» : збірник наукових статей. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2017. Вип. СXXXIV (134). С. 215-220.

51. Сіпліва М. О. Особливості формування громадянської

компетентності у дітей молодшого шкільного віку // Освіта XXI століття: професійно-педагогічний аспект : збірник науково-методичних праць студентів магістратури, 2011. С. 213-216.

52. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості. Одеса : Вид-во М. П. Черкасов, 2004. 331 с.

53. Сорока В. Патріотизм можна «подавати» по-різному: Про українську дитячу письменницю Зірку Мензатюк // Освіта України. 2015. №7. С. 15.

54. Соціальні мережі як інструмент взаємовпливу влади та громадянського суспільства: монографія / О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик, та ін.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2014. 260 с.

55. Степанова Н. М. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів. Черкаси : Видавництво Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, 2014. 44 с.

56. Сухомлинська О. В. Ідеї громадянськості: європейські підходи та українські реалії // Формування громадянської компетентності учнівської молоді : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (8-9 лютого 2005 р.) ; ред. кол. : Л. О. Белова, В. І. Гавриш, Л. П. Покроєва [та ін.]. Харків : ХОНМІБО, 2005. С. 82-90.

57. Сухомлинська О. Патріотизм як цінність : погляд на історію і сьогодення // Шлях освіти. 2010. №2. С. 10-14.

58. Типові освітні програми для закладів загальної середньої освіти : 1-2 та 3-4 класи. Київ : Видавництво «Світоч», 2019. 336 с.

59. Українська мова та читання : підруч. для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч. 2 / О. В. Вашуленко. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2019. 144 с.

60. Українська мова та читання : підруч. для 2 кл. закл. загальн.

середн. освіти (у 2-х частинах) : Частина 2 : Читання / Наталія Богданець-Білоskalенко. Київ : Грамота, 2019. 144 с.

61. Українська мова та читання : підручник для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). (Частина 1) / В. І. Наумчук, М. М. Наумчук, Н. Я. Коник. Тернопіль : Астон, 2019. 144 с.

62. Українська мова та читання : підручник для 2 класу ЗЗСО (у 2-х частинах) : Частина 2 // О. Я. Савченко. Київ : УОВЦ «Оріон», 2019. 144 с.

63. Українська мова та читання : підруч. для 3 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч. 2 / О. В. Вашуленко. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2020. 160 с.

64. Українська мова та читання : підруч. для 3 кл. закл. загальн. середн. освіти (у 2-х частинах) : Частина 2 : Читання / Наталія Богданець-Білоskalенко, Юлія Шумейко. Київ : Грамота, 2020. 160 с.

65. Українська мова та читання : підручник для 3 класу ЗЗСО (у 2-х частинах) : Частина 2 // О. Я. Савченко. Київ : УОВЦ «Оріон», 2020. 160 с.

66. Українська мова та читання : підруч. для 4 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч. 2 / О. В. Вашуленко. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2021. 168 с.

67. Українська мова та читання : підруч. для 4 кл. закл. заг. серед. освіти (у 2-х частинах) : Частина 2 : Читання / Наталія Богданець-Білоskalенко, Юлія Шумейко. Київ : Грамота, 2021. 160 с.

68. Українська мова та читання : підручник для 4 класу ЗЗСО (у 2-х частинах) : Частина 2 // О. Я. Савченко, І. В. Красуцька. Київ : УОВЦ «Оріон», 2021. 160 с.

69. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів у відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / Укладач Н.М. Степанова. Черкаси : Видавництво Черкаського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, 2014. 44 с.

70. Хрестоматія сучасної української дитячої літератури для читання в 1, 2 класах серії «Шкільна бібліотека» / укладач Тетяна Стус. Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. 160 с.
71. Хрестоматія сучасної української дитячої літератури для читання в 3, 4 класах серії «Шкільна бібліотека» / укладач Тетяна Стус. Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. 192 с.
72. Черненко Г. М. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до формування громадянської компетентності в молодших школярів // Молодий вчений. №3 (43). 2017. С. 497-501.
73. Чорна К. І. Особистісно зорієнтована система громадянського виховання школярів // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді) : зб. наук. пр. Київ, 2000. С. 23-29.
74. Шабасєва Л. Формування комунікативної компетентності у громадянському вихованні особистості // Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: матеріали Першої науковопрактичної конференції (Острог, 19 черв. 2013 р.) / відп. ред. О. С. Батіщева. Острог : ГО «Центр демократичного лідерства», Національний університет «Острозька академія», 2013. 234 с.
75. Шимановський М. Виховання громадянської толерантності як цінності // Цінності освіти і виховання: наук. метод. зб. / за заг. ред. О. Сухомлинської. Київ, 1997. С. 214-215.
76. Шмакова Л. А. З чого починається Батьківщина // Розкажіть онуку. 2002. №18. С. 2-4.
77. Щекодїна О. Ф. Мій рідний край, моя земля // Розкажіть онуку. 2008. № 2. С. 6-7.
78. Яременко Н., Устич Ю. Методичні рекомендації щодо організації патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в ЗНЗ – 2005 р. URL: <http://nadoest.com/metodichni-rekomendaciyi-shodo-organizaciyi-patriotichnogo-vih> (дата звернення: 18.07.2021).